

A pászkvacsora emlékezete a kereszténységben és a húsvéti ételszentelés

Földváry Miklós István

I.

A latin liturgikus évben legalább három megfelelője lehet a pászkvacsorának.¹ A közfelfogás ennek felelteti meg az utolsó vacsorát nagycsütörtökön, a történeti emlékezet nagypénteket tartja az évfordulójának, tipológiai értelemben viszont a nagyszombatra következő éjjel felel meg az átvonulás idejének. A képletet tovább bonyolítja, hogy tényleges vacsorára egyiken sincs lehetőség, mert mindhárom nap böjti fegyelemnek van alávetve. Az sem elhanyagolható tényező, hogy a pászkvacsora végső beteljesedése keresztény szempontból az istentiszteleti élet csúcspontja, az eucharisztikus cselekmény: ehhez a „versenyárshoz” képest más megemlékező szertartás csak nehezen határozhatná meg önmagát.

Az egyik oldalon tehát az a készlet áll, hogy a mitikus és történelmi emlékezet legfontosabb időszaka, az *illud tempus*² eseményei megelevenedjenek a kultuszban. Valóban, a nagyhét az egyetlen olyan hosszabb szakasza az egyházi évnek, amelyet a liturgia időarányosan jelenít meg, mondhatni „egyenes adásban” közvetít. Míg például a karácsonyi ünnepekörben Jézus életének egész évtizedei telnek el néhány hét alatt,³ a nagyhéten az ősesemény egy-egy napjának, órájának a kultusz egy-egy napja, órája

¹ A *pascha* a héber *pesah* latin megfelelője, amely egyaránt jelenti a húsvétot, a húsvétkor levágandó áldozati bárányt és jelentésbővüléssel olykor a kovásztalan kenyeret. Eredeti jelentése 'ugrás' vagy 'átlépés, átvonulás'. Zsidó összefüggésben azzal a mozzanattal azonosítják, amikor a pusztító angyal „átugrotta”, azaz kihagyta az izráeliták házait, keresztény összefüggésben kiterjed az Egyiptomból az ígéret földjére, azaz a halálból a föltámadásba való átvonulásra, de szokás összefüggésbe hozni a tavaszi legelőváltással is. A pászkvacsora a kivonulás éjjelének rituális vacsorája, más néven a széderest, amikor eredetileg (a jeruzsálemi Templom lerombolásáig) a peszahi áldozati bárányt fogyasztották.

² A terminust a Mircea ELIADE által bevezetett értelemben használom, ld. UŐ (ford. Pásztor Péter): *Az örök visszatérés mítosza*. Európa, Budapest 1998. 40 és passim. A tanulmány témájához csak közvetve kapcsolódó művekre az egyszerűség kedvéért itt és a továbbiakban is a legkönnyebben hozzáférhető magyar kiadásukkal hivatkozom.

³ Néhány mozzanat ott is időarányos, így pl. kiskarácsony (Jézus Körülmetélése) valóban nyolc, Gyertyaszentelő (Jézus Bemutatása és Mária Tisztulása) pedig valóban negyven nappal van karácsony után. Mégis, a napkeleti bölcsek látogatása (vízkereszt), a menekülés Egyiptomba és a betlehemi gyermekgyilkosság (Aprószentek), a hazaköltözés Názáretbe (vasárnap karácsony nyolcadán vagy vízkereszt vigíliája), Jézus megtalálása a templomban (vasárnap vízkereszt nyolcadán), Jézus megkeresztelkedése (vízkereszt nyolcadnapja) és a kánai menyegző (vasárnap vízkereszt nyolcada után) egy hagyományosan harmincévesnek tartott időszak eseményeit vonultatja föl legföljebb egy szűk hónap alatt.

felel meg, és minden, a szent elbeszélésben rögzített szónak vagy cselekedetnek van megfelelője a liturgiában. Így kellene, hogy legyen a pászkavacsorával is.

A másik oldalon azonban történeti, gyakorlati és elvi nehézségek állnak. A szinoptikus evangéliumok valóban beszámolnak arról,⁴ hogy Jézus virágvasárnap előreküldte tanítványait, készítenék el neki a húsvétot, azaz a bárányt, és tudni lehet arról az emeleti teremről is, amely a vacsora helyszínéül szolgált. Jóllehet az utolsó vacsorának egyik leírása sem mondja ki egyértelműen, hogy ez a zsidók rituális peszahi vacsorája lett volna, szinoptikus szövegkörnyezete, jelentősége és keresztény szempontból szertartásos jellege (az Eucharisztia alapítása) ezt sugallja. Vannak formai jegyek is, amelyek alátámasztják: háziliturgiáról van szó, tálból mártogatnak, megtörik a kenyeret, bort isznak, majd himnusz (a Hallél?) éneklésével fejezik be az étkezést, mielőtt kimennének az Olajfák hegyére.⁵

Ugyanakkor nagypénteket az evangéliumok és a liturgia is a *paraskeué*, a készület napjának mondják. A János szerinti passióban, amelyet a liturgia nagypénteken használ (ezért befolyása a keresztény nyilvánosságra a legnagyobb), a zsidók azért nem mennek be Pilátushoz, hogy tisztátalanná ne váljanak, és megehessék a húsvétot. Jánosnál a megfeszítettek lába szárát is azért törik meg, hogy ne maradjanak a kereszten az ünnep (és egyben a szombat) bejövetele után, és Jézust is azért helyezik egy közeli sírba, hogy még az ünnep beállta előtt végezzenek.⁶ Bár a mai zsidó gyakorlat valóban két széderestét tart, ez csak a diaszpórában van így, ezért nem oldja föl a nagycsütörtöki és a nagypénteki pászkavacsora közti feszültséget. A történeti kritikai elemzés János időzítését tartja valószínűbbnek,⁷ és az nem idegen a szimbolikus nézőponttól sem. Keresztény értelemben Jézus a húsvéti bárány előképének beteljesedése, antitípusa, halála engesztelő áldozat, vére az a vér, amely megjelöli a választott nép hajlékainak felső küszöbét, és megmenti őket a pusztító angyaltól. Ezért alkalmazza Jézusra János evangélista a rituális előírást: „csontot ne törjeteK benne”. Hiányzik azonban a kommúnió, a Bárányból való részesedés. A nagycsütörtöki és a nagypénteki események csak egymásra vetítve értelmezhetők, nemcsak teológiai értelemben, hanem a pászkavacsora keresztény olvasataként is.

⁴ Mt 26,17–30; Mc 14,12–26; L 22,7–38 (az utolsó vacsorához ld. még 1K 11,23 skk.). A szinoptikus passiók a római rítusban virágvasárnap, nagykedden, illetve nagyszerdán szólaltak meg, a korinthusi levél vonatkozó részlete nagycsütörtök szentleckéje volt.

⁵ A széderest rituális szabályozásáról ld. többek között Naftali KRAUS útmutatóját és kommentárjait: *Az örökös éjszakája. Peszáchi hágádá. Új magyar fordítás útmutatóval és kommentárokkal* (ford. Gréda József). Magyar Könyvklub — Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest 1999. Kevésbé részletes, de talán áttekinthetőbb összefoglalás: Simon Philip DE VRIES (ford. Jólesz László): *Zsidó rítusok és jelképek*. Talentum, Budapest 2000. 130.

⁶ J 13,1; 18,28; 19,14; 19,31–37; 19,42

⁷ Arra hivatkozva, hogy a passiótörténet nehezen lenne elképzelhető peszah napján (a főpapok ezt Mt 26,5 és Mc 14,2 szerint kifejezetten el is akarták kerülni). A beláthatatlan kommentárirodalmat érzékeltetendő ld. Daniel J. HARRINGTON SI jegyzetét: *Jeromos Bibliakommentár II. Az Újszövetség könyveinek magyarázata*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest 2003. 88–89. (92. pont, Mc 14,12–16-hoz).

Peszahnak azonban része a várakozás és a rá következő megszabadulás is. Szigorúan kronológiai szempontból a bárány fölállózásának éjszakáján „ugrotta át” az öldöklő angyal Izráel fiainak házait, másnap engedte el Fáraó a népet, napokkal később lehetett a Vörös-tengeren való átkelés, és negyven év múltán az ígéret földjére való bebocsáttatás. Mégis mindezek ott sűrűsödnek az ünnepben, annak is elsősorban az előestéjében. Keresztény szempontból nagycsütörtököt és nagypénteket az aggodalom, majd az együttzenvedés (*compassio*) és a gyász határozta meg. Először a sírban nyugvó Krisztus szállt alá — a liturgikus időben nagyszombaton — a poklok tornácára, hogy megszabadítsa az Ószövetség igazait, és szintén nagyszombaton keresztelték meg a hittanulókat, ami egyszerre felelt meg a Bárány vére általi megtisztulásnak és a Vörös-tengeren való átkelésnek.

Mindez nem pusztá spekuláció, hanem a liturgia szövegeiben is kifejeződik. Nagycsütörtök latin neve *Cena Domini*, az Úr vacsorája. A nagypénteki liturgia második olvasmányaként hangzik el az Exodusnak a széderestét szabályozó részlete.⁸ Nagyszombaton az *Exsultet*, a húsvéti gyertya nagyszabású szentelési imája fogalmaz így:⁹

Haec sunt enim festa Paschalia, in quibus verus ille Agnus occiditur, cuius sanguine postes fidelium consecrantur. Haec nox est, in qua primum patres nostros, filios Israël, eductos de Aegypto, mare Rubrum transire fecisti. Haec igitur nox est, quae peccatorum tenebras columnae illuminatione purgavit.

Mert íme, most vannak itt a húsvéti ünnepek, midőn leöletik amaz igazi Bárány, kinek vére szentésges jel a hívő léleknek ajtaján. Íme az éjszaka, melyen te, Urunk, kivezted atyáinkat, Izráel fiait Egyiptomból, majd száraz lábbal a Vörös-tengeren átvitted őket. És valóban ez az az éjszaka, mely a bűnök sötéttségét eloszlatta a tűzoszlop világossága által.

Még másnap, húsvétvasárnap is végigvonulnak a liturgián a napi szentlecke¹⁰ szavai, amelyek a Krisztust azonosítják a fölállózott húsvéti báránnyal, a kovásztalan kenyeret pedig a tisztasággal és az igazsággal.

De hol marad a tulajdonképpen vacsora? — kérdezhetnénk joggal. Valóban, a Templom utáni zsidóság és a kereszténység mintha ellentétes pályát járt volna be, ami a szertartási gyakorlatot illeti. Az előbbi egy erősen hierokratikus¹¹ kultusból

⁸ Ex 12,1–11

⁹ Az *Exsultet* a római rítusú misekönyvekben (a kora újkorig a pontifikálékban és rituálékban is) rendszerint megtalálható, mindmáig használatban van. Eredete a keresztény ókorba nyúlik vissza, de leírva először a karoling kori, ún. *Supplementum Anianense* őrizte meg. (Kiadása: Jean DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* I. Éditions Universitaires, Fribourg 1971. [Spicilegium Friburgense 16] Ókori előzményeihez kiindulásul: Christine MOHRMANN [ford. Török József]: „A liturgikus latin nyelv”, *Magyar Egyházzene* XV/4 [2007/ 2008] 397–399.) A latin szöveget a *Missale Romanum*, a magyar fordítást az *Éneklő Egyház. Római Katolikus Népelektár liturgikus énekekkel és imádságokkal*. Szent István Társulat, Budapest 1983¹. 2004⁶. 1434 (a 826. ének után) szerint közlöm.

¹⁰ 1K 5,7–8

¹¹ Julius Wellhausen általában pejoratívnak szánt kifejezése az ószövetségi kultusz központosított, a jeruzsálemi Templom, a papság és az áldozat intézményei köré szerveződő, késői korszakára. Ld. SIMON Róbert: *A vallástörténet klasszikusai. Szöveggyűjtemény portrévázlatokkal*. Osiris Kiadó, Buda-

alakult családok és laikus közösségek liturgiájává. Az utóbbi vele fordított arányban, sokszor kifejezetten ószövetségi minták alapján dolgozta ki a maga példátlanul gazdag papi-templomi kultuszát, bizonyos mértékig a magánház és a laikusok liturgiájának rovására. Ez azonban nem tartotta vissza a laikus közösséget attól, hogy a papi liturgiához kapcsolódva kialakítsa a maga szokásait, és mintegy pótolja a hiányzó funkciókat. Így keletkezett a nagyszombat este tartott húsvéti vacsora tojással és sonkával, amelyet a naiv tapasztalat a széderest keresztény örökösének érez. Ez nem csupán közös ünnepi étkezés, hanem részben a böjt szertartásos megtörése, részben pedig mimézise azoknak az ó- és újszövetségi vacsoráknak, amelyekről az előző napokban annyi szó esett, de amelyeket akkor nem volt mód elkölteni.

A sok és hosszú, erőt próbáló szertartás mellett a böjti időszak akadályozta a vacsorálást. A bűnbánat és a gyász idejében az állati eredetű ételektől, így a pászkavacsorára jellemző tojástól és báránytól is tartózkodni kellett (*abstinentia*). Jóllehet a keserű füvek, a kovásztalan kenyér és — legalábbis Nyugaton — a bor fogyasztása nem ütközött volna a böjti fegyellemmel, egy bőséges ünnepi étkezés sértette volna a böjt mennyiségre vonatkozó tiltását (*ieiunium*), amely eredetileg csak napi egy, szerény étkezést tett lehetővé, napszállta után. Lehet, hogy a korai kereszténység egyébként is judaizáló elhajlásnak fogta volna föl egyes, jellemzően zsidó ételek készítését. Nagyszombat estéje viszont csak a középkor végén és az újkorban lehetett az a határsáv, amely még nem egészen húsvét, de már nem kötelez böjtre. Az eredetileg éjszakai szertartásokat ekkor ugyanis reggel volt szokás megtartani, a húsvét pedig a délután celebrált, úgynevezett föltámadási szertartással és az azt követő körmenettel állt be.¹² Amikor az 1950-es években kötelező lett a nagyszombati szertartást ismét éjszaka végezni,¹³ a vacsora megint veszélybe került.

Egy másik szempont nem a laikus, hanem a vallásilag művelt réteget, főként a papságot feszélyezte. Ők úgy tudták, hogy a húsvéti bárány, amelyet fölálldoznak és magukhoz vesznek, végeredményben az eucharisztikus Kenyér és Bor, így a pászkavacsoráról való megemlékezés maga a mise. Egyes kommentátorok szerint a széderesti szabályok maradványa, hogy a pap az átváltoztatást az oltárra könyökölve végezte.

pest 2003. (Osiris Tankönyvek) 317 skk.; KARASSZON István: *Az Ószövetség regénye. Sugárutak és zsákutcák a kutatástörténetben*. Sapientia Főiskola — L'Harmattan, Budapest 2011. 87–98. (A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudományi Tanszékének kiadványai 5)

¹² Ennek liturgikus rendje az utolsó nyomtatott változat szerint: *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae functionibus*. Pustet, Regensburg—Róma—New York—Cincinnati 1909. 406–412. (Pars III. Titulus IX. Caput 2). A szokás e változatban Magyarországon 1625–1961 között volt meghatározó, de párhuzamai a késő középkorban egész Közép-Európában megtalálhatók.

¹³ Az 1951-től kezdődő reformok eredményének végleges kiadása: *Ordo Hebdomadae Sanctae instauratus. Editio typica*. Typis Polyglottis Vaticanis, Vatikánváros 1956. A vigília kezdetéről (éjfélkor, vagy engedményképpen naplemente után) a bevezető dekrétum II. 9. pontja rendelkezik. A római rítus formatív korszakában azonban a vigíliát délután (a római időszámítás szerinti nyolcadik órában), a rá következő misét az első csillag feljövetelekor kezdték.

Az askenázi zsidóság is úgy fogja föl,¹⁴ hogy szentségtörés lenne bárányhúst enni peszahkor a Templom, és ezzel az áldozat megszűnte után, ezért tartózkodik az ilyen eledeltől. Hasonló megfontolásból voltak fenntartásai a katolikus klérusnak a bárányhússal szemben: ha minden mise a pászkavacsora beteljesedése, ha az Oltáriszentség az igazi húsvéti Bárány, akkor mi szükség van az előképi vacsorára és bárányra? A kultusz doktrinális vetülete itt nem tűnt kibékíthetőnek a megjelenítő ünneplés iránti szükséglettel. Az ellentétet átmenetileg az a középkor nagy részére jellemző magatartás szüntette meg, hogy világiak csak meglehetősen ritkán járultak szentáldozáshoz. Azok, akik nem áldoztak, egy alacsonyabb, szentelményi szinten, a megáldott bárányhús révén vették magukhoz szimbolikusan a Krisztust. A XIII. századtól kötelező évenkénti, majd egyre rendszeresebbé váló áldozás azonban ezt a kibúvót sem hagyta meg.

II.

A latin liturgia tehát hivatalos szinten, úgy tűnik, nem jeleníti meg a pászkavacsorát, jóllehet a szent háromnapban és húsvétkor is tesz rá utalásokat. Étkezéssel, ételekkel csak a böjt elmúltával, húsvétkor kezd foglalkozni. Ekkor tudniillik sor kerül bizonyos ételek megáldására (*benedictio esculentorum*).¹⁵ Az ételszentelés a források tanúsága szerint a mise előtt, után, vagy a mise központi része, a kánon végén történik. Ez utóbbi megoldás a leghagyományosabb. A legtöbb, ami teremtett anyaggal történhet, hogy az Eucharisztia színévé, érzékelhető formájává minősül át, amint a kenyérral és a borral történik a mise konzekrációjában, a kánon elmondása alatt. Ilyen fokú szentségi „energiaképződés” azonban nem hagyja érintetlenül a környezetet sem: a vallási minőségnek olyan többlete, sőt fölöslege szabadul föl, amely mintegy „megfertőzi” a színekkel érintkezésbe kerülő valóságot. Ezért szentelménnyé válik egyrészt az a kenyér és bor, amelyet a misében fölajánlottak, de nem konzekrááltak (a *prospora* — ennek a keleti keresztény liturgiákban van nagy jelentősége), másrészt minden egyéb, tiszta és értékes adomány, amelyet a mise fölajánlásakor az oltár mellé helyeztek. Egyes tárgyszenteléseket (pl. gyertya, hamu, barka) mindmáig az oltár jobb oldalára állított asztalkán végeznek, és több más ősi szentelés imái is a kánon végéhez csatlakoznak. Ilyen mindenekelőtt a legszentebb olaj, a krizma konzekrációja, de a Sixtus-napi szőlőáldás vagy néhol a húsvéti ételszentelés is.

A húsvétkor megszentelendő ételek és a hozzájuk fűződő áldásszövegek három csoportba oszthatók.¹⁶ Az első, témánk vonatkozásában legjelentősebb csoport a húsvéti

¹⁴ Szeferdi rítusú közösségek viszont esznek bárányt peszahkor.

¹⁵ A téma legjobb összefoglalása: Adolph FRANZ: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. Herder, Freiburg 1909. = Nova & Vetera, Bonn 2006. I. 575skk.

¹⁶ Az alábbi szakasz negyven középkori forrás anyagának rendszerezésére épül Európa egész területéről (gyűjtésem földrajzi végpontjai Uppsala, Krakkó, Messina és Sevilla voltak). A közép-európai rituálékban (más néven: *agenda* vagy *obsequiale*) húsvétkor, általában a feltámadási szertartás és a körmenet

eseményekkel és misztériumokkal hozható kapcsolatba. A második csoport összetartozását a böjt megtörésének motívuma biztosítja. Végül a harmadik csoport csak azért csatlakozik az első kettőhöz, mert az ételszentelések „tömegvonzásának” engedve itt halmozódtak föl olyan további áldások, amelyeknek nem föltétlenül van közük a húsvéhoz. A különbség azonban nem mindig egyértelmű.

A pászkavacsorával a legszorosabb kapcsolatban a bárány megáldása áll. Erről mondja egy XI. századi rubrika (szertartási utasítás),¹⁷ hogy csak azokat érinti, akik az Eucharishtiában húsvétkor nem részesültek:

Eodem vero die infra canonem, antequam dicatur: „Per quem haec omnia, Domine”, benedicantur carnes agnorum, non canonica auctoritate, sed propter eos, qui ipso die non possunt communicari. Qui autem communicati fuerint, non indigent edere sanctificatas carnes, quia Agno immaculato, id est: carne Filii Dei satiati sunt.

Ugyanezen a napon a kánonon belül, mielőtt a „Per quem haec omnia, Domine” [a kánon záró szakasza] elhangoznék, megáldatik a bárányok húsa, nem kánoni tekintéllyel, hanem azok kedvéért, akik aznap nem áldozhatnak. Akik viszont megáldoztak, nem szorulnak rá, hogy megszentelt húst egyenek, mert magával a szeplőtelen Báránnyal, azaz Isten Fiának testével töltkeztek.

Maga az áldás, amely Európa-szerte a legelterjedtebb és szinte mindig a sorozat élén áll, kifejezetten említi az ószövetségi előképeket és a húsvéti bárány megevesét:¹⁸

Deus, universae carnis conditor, qui Noe et filiis suis de mundis et immundis animalibus praecepta dedisti; qui que, sicut olera herbarum, humano generi quadrupedia munda edere permisisti; qui agnum in Aegypto Moysi et populo tuo in vigilia Paschae comedere praecepisti in figura Agni, Domini nostri, Iesu Christi, cuius sanguine omnia primogenita tibi de mundo redemisti, et in nocte illa omnem primogenitum in Aegypto percutere praecepisti, servans populum tuum, agni sanguine praenotatum: dignare, Domine, Deus omnipotens, benedicere et sanctificare has ovium mundarum (sive aliorum animalium) carnes, ut, quicumque ex eis de famulis tuis fidelibus comederint, omni benedictione caelesti et gratia saturati, repleantur in bonis.

Isten, minden test teremtője, aki parancsolatokat adott Noénak és fiainak a tiszta és tisztátalan állatokról; és aki megengedett az emberi nemnek, hogy a tiszta négylábúakat éppúgy megegye, mint a zöld növényeket; aki elrendelted, hogy Mózes és a te néped Egyiptomban a húsvét előtti éjszakán bárányt egyen a Báránnyal, a mi Urunk, Jézus Krisztusnak előképeként, akinek vére által minden elsőszülöttet megváltottál magadnak a világból, és ugyanazon az éjszakán Egyiptomban minden elsőszülöttet lesújtani parancsoltál, megőrizvén a te népedet, melyet a bárány vére előbb

után található meg az ételszentelés. Nyugat- és Dél-Európában a misekönyvek vagy pontifikálék húsvéti szakasza közli. Ha ezek egyikében sincs meg, előfordulhat bármely könyvtípus függelékében.

¹⁷ A rubrika az alább is hivatkozandó Hartvik-agendában szerepel: Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165 104^{r-v}. A kézirat kritikai kiadását a *Monumenta Ritualia Hungarica* sorozat 3. köteteként készítettem elő. A rubrika és a könyörgések magyar fordítása itt és a továbbiakban sajátom.

¹⁸ Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Peeters, Louvain 1931–1961. (Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29) L. XXXII. 12. (V. kötet 307. oldal) = Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269) XCIX. 409. (II. kötet 116. oldal). A két kiadásra a továbbiakban OR, illetve PRG rövidítéssel hivatkozom, a szövegeket az előbbi — filológiai igényesebb — kiadás alapján idézem, de emellett számos más érvényes szövegváltozat is használatban volt.

megjelölt: méltóztassál, Urunk, mindenható Isten, megáldani és megszentelni e tiszta juhok (vagy más állatok) húsát, hogy mindazok, akik hívő szolgálid közül esznek belőlük, minden mennyei áldással és kegyelemmel jóllakván, beteljenek javakkal.

A másik húsvéti tárgyú áldás a tej és a méz megáldása. Alapja az, hogy az ősegyházban a neofiták (hitújoncok, újonnan megkereszteltek) vizet, tejet és mézet kaptak, miután az Eucharishtiában részesedtek.¹⁹ Ez részben megfelelt a száj kimosásának (*ablutio oris*), amelyet máskülönben borral és vízzel végeztek, hogy a szent színek biztosan és egészen eltávozzanak az ember szájából, mielőtt az bármi más profán anyaggal érintkeznek. Másrészt azt jelenítette meg szimbolikusan, hogy a neofiták bebocsáttattak a tejjel és mézzel folyó földre, az Egyház, és lehetőségileg az örök élet Kánaánjába. Harmadrészt újszülött mivoltukat és az Egyház anyaságát fejezte ki, mert a tej és a méz az antikvitásban a csecsemők jellegzetes táplálékának számított. A liturgia sűrített terében és idejében Kánaán mintegy a Vörös-tenger (a keresztelőmedence) túlsópartján fekszik, ezért az Ígéret földjére való belépés is a húsvéti éjszaka eseménysorának része. Ezt fogalmazza meg húsvéthétfő introitusa (a mise bevonulási éneke) mellett a tej és a méz egész Európában használatos és mindenütt azonos áldás-szövege:²⁰

Benedic Domine, has creaturas lactis et mellis, et pota famulos tuos fonte perenni, quod est Spiritus veritatis, et enutri eos de hoc lacte et melle. Tu enim, Domine, promisisti patribus nostris, Abrahae, Isaac et Iacob, dicens: „Introducā vos in terram repromissionis, fluentem lacte et melle.” Coniunge, Domine, famulos tuos Spiritu caritatis, sicut coniunctum est hoc lac et mel, in Christo Iesu, Domino nostro.

Áldd meg, Urunk, a tej és a méz e teremtményét, és itasd szolgálidat a fogyhatatlan forrásból, amely az igazság Lelke, és tápláld őket e tejjel és mézzel. Mert te, Urunk, megígérted a mi atyáinknak, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, mondván: „Bevezetek titeket az ígéret földjére, mely tejjel és mézzel folyik.”²¹ Kapcsold egybe, Urunk, a te szolgálidat a szeretet Lelkével, amiképpen egybekapcsolódik e tej és méz, a mi Urunkban, Jézus Krisztusban.

A böjt megtöréséhez tartoznak azok a szentelések, amelyek sajtra vagy vajra, tojásra és a bárányon kívüli húsokra, elsősorban szárnyasokra vonatkoznak. Túl azon, hogy az étkezésnek mindig van némi vallásos tónusa (ennek fő motívumai az ételtől várt egészség, erő, gyarapodás, hálaadás a javakért és hogy az ember eggyé válik az-

¹⁹ E gyakorlat vsz. első forrása Tertullianustól a *De corona militis* II. 79. 3. és az *Adversus Marcionem* I. 14., vagy a III. század elejéről: Bernard BOTTE: *La Tradition apostolique de Saint Hippolyte. Essai de reconstitution*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster 1989⁵. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39) 56–57. Ez a szöveg tartalmazza először az olaj, a sajt és az olajbogyó megáldását is az eucharisztikus cselekményhez kapcsolva.

²⁰ OR L. XXXII. 13. (V. kötet 307–308. oldal) = PRG XCIX. 410. (II. kötet 116. oldal). Első fennmaradt forrása a miseformulák VII. század eleji veronai libellusa, amely *Sacramentarium Leonianum* néven is ismert, kritikai kiadása: Cunibert MOHLBERG OSB — Leo EIZENHÖFER OSB — Petrus SIFFRIN OSB: *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80])*. Herder Editrice e Libreria, Róma 1994. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 1) X. 1. (26. oldal).

²¹ Vö. Dt 31,20, de a szöveg szorosabban kapcsolódik húsvéthétfő introitusának kezdetéhez: *Introduxit vos Dominus in terram fluentem lac et mel [...]* — ott a folytatás már Ex 13,9-re épül.

zal, amit megeszik), a böjt megtörése átmeneti rítus. Ennek egyik ismérve, hogy fokozatokban történik, a másik, hogy az új állapottal járó, később átlagos cselekvés (pl. húsevés) az első alkalommal megszentelt, ünnepélyes cselekedet. A fokozatosság emlékét csak néhány korai X–XII. századi forrás őrzi, amelyek beszámolnak arról, hogy a pápa és a többi rómaiak tojást és sajtot ettek a kimerítő nagyszombat-éjszakai szertartás után:²²

Tunc, finitis omnibus, descendit pontifex cum omni decore usque in cubiculum suum cum pace et gaudio. Eodem die domnus papa et ceteri Romani ova manducant et formaticum, id est caseum.

Akkor, miután minden véget ért [a nagyszombati vigília], a főpap minden ékességgel [ünnepélyes liturgikus menetben] a palotájába vonul, békében és örömben. Ugyanazon a napon a pápa úr és a többi rómaiak tojást és sajtot esznek.

Ezek az önmagukban semleges szövegezésű áldások később a többi húsvéti szöveg közé kerülnek. Érthető, hogy Róma lakosai nagyszombaton késő este, a másnap korán reggel folytatódó szertartások előtt nem vágytak nehéz húsokra, de ha figyelembe vesszük, hogy főleg a keleti kereszténység a böjt előtt is fokozatosan hagyja el az állati eredetű táplálékot, nem nehéz fölismerni a határhelyzeti rítust a sajtvacsorában.

A böjt megtörésének ünnepélyes gesztusát egy ritkább, Közép-Európára jellemző bárányáldás fejezi ki a legalkalmasabban.²³ Ezt a szöveget néhol az egész ételszentelés prologusának értelmezték:

Post celebratam dominicae sancti Paschae sollemnitate, postque etiam transactos ieiuniorum dies, iam animabus spiritalibus dapibus reffectis de mensa tuae maiestatis, offerimus, famuli tui, pro huius fragilitate corpusculi aliquantulum reparandi, hanc usui nostro concessam creaturam agni, poscentes, ut eum ore proprio, nobis signantibus, benedicas, ac dextera tua sanctifices, et universis ex eo ministrata munuscula grata effici praestes, atque, his cum gratiarum actione perceptis, te, Deum, qui es cibus vitae et animae nostrae, magis et inhiante desideremus, et indefesse fruamur.

Miután megültük a szent húsvét vasárnapjának ünnepét, miután elmúltak a böjt napjai, és lelkünk a te fölséged asztaláról immár jóllakott szellemi eledellel, följánljuk mi, a te szolgálid, e tetscske valamelyes helyreállításáért a bárányok e teremtményét, melyet használnunk engedted, kérvén, hogy midőn mi megjelöljük, a magad szájával áldjad meg és a te jobboldal szenteld meg, és tedd, hogy a belőle fölszolgált adományok mindenkinek kedvesek legyenek, és ezeket hálaadással véve magunkhoz rád, Istenre, ki a mi életünk és lelkünk étele vagy, még sóvárabban vágyakozunk, és téged fogyhatatlanul élvezünk.

Más áldások szerepeltetése a húsvéti ételszentelésben lehet egyszerű könyvszerkesztői megoldás.²⁴ A kéziratosság idején és a korai nyomtatványkorban a könyvek-

²² OR XXIX. 94–95. (V. kötet 295. oldal) = PRG XCIX. 398. (II. kötet 111. oldal)

²³ OR XXXII. 11. (V. kötet 306. oldal) = PRG XCIX. 408. (II. kötet 115–116. oldal). Első főnmaradt forrása a több változatban is ismert VIII. századi vagy frank *Sacramentarium Gelasianum*, legtöbbit idézett forrásának kritikai kiadása: Antoine DUMAS OSB — Jean DESHUSSES: *Liber sacramentorum Gellonensis* I–II. Brepols, Turnhout 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159–159A).

²⁴ Az áldások címei az általam feldolgozott forrásanyagban a következő ételeket jelölik meg: *ad omnia* (bármi), *agnus* (bárány), *aves* (madarak), *butyrum* (vaj), *carnes alii* (egyéb húsok), *caseus* (sajt), *cervisia* (sör), *columbae* (gerlék), *faba* (bab), *fructus* (gyümölcsök, esetleg gabonafélék), *herbae* (fűsze-

ben nem tartalomjegyzék és mutatók alapján tájékozódtak, hanem bizonyos ismert tartalmi-szerkezeti mintázatok segítségével. Ha egy középkori pap ételek, termények megáldását akarta kikeresni, a legkézenfekvőbb volt az egyházi év húsvéti szakaszát föllapoznia. Itt megtalálta az alkalomhoz nem kötött áldásokat is. A szórványosan előforduló, a sorozatban kötetlen helyzetű és a húsvéthoz sem az étel jellege, sem az ima szövege alapján nem kötődő áldásokról korántsem biztos, hogy húsvétkor használták őket. Ezt igazolni is lehet olyan források segítségével, amelyekben ugyanazon tételek nem húsvétkor, hanem valamely attól távoli, független fejezetben vannak meg.

Még megtévesztőbb, hogy szerepelhetnek húsvétkor olyan áldások is, amelyek ki-mondottan a liturgikus év más napjához kötődnek, így a szőlő Sixtushoz (augusztus 6., később Jézus Színeváltozása), a fűszerek Nagyboldogasszonyhoz (augusztus 15.), a magvak Kisboldogasszonyhoz (szeptember 8.), a bor Szent István protomártírhoz (december 26.). Itt csak a gondos összehasonlító elemzés és esetleg a naptárnak gyanúsán megfelelő sorrend segíthet elválasztani a húsvéti és az egyéb ételáldásokat.

A két csoport kapcsolata olykor nem ilyen felületes. A húsvét egyben a tavasz kezdete, és számos liturgikus szöveg állítja párhuzamba a természet tavaszi újjászületését a megváltás és a keresztség által bekövetkező lelki újjászületéssel. Habár az újkori antiklerikális érzület számtalanszor hangoztatta leleplezésként, hogy a húsvét tulajdonképpen vegetációs-termékenységi tavaszünnepp,²⁵ a keresztény liturgikus kultúra ennek mindig is tudatában volt, és csöppet sem jött zavarba tőle.²⁶ A tavasszal megjelenő és a böjt után fogyaszthatóvá váló első termények, a téli takarékoskodás vége, a növényeket, állatokat és embereket átjáró tavaszi zsongás kedvet ébresztenek az evéshez. Az agrártársadalom minden fontos táplálékát fölvonultatja, hogy a kultikus jelentőségű ételek után azok is megszentelődjenek, beiktatódjának az új vegetációs ciklusba.

III.

Mint minden szakramentális (tárgyakat megszentelő) rítus, az ételszentelés is Közép-Európában volt a legnépszerűbb. A legbőségesebb sorozatokat lengyel, cseh és morva területekről ismerjük, itt még a sör sem került el a húsvéti áldást. Van azonban a térség ételszenteléseiben egy olyan tétel, amely markánsan böjti mivoltával kirí a sorozat-

rek), *lac* (tej), *lardum* (szalonna, sonka), *ovina* (juhús), *ova* (tojások), *panis* (kenyér), *poma* (gyümölcsök), *sal* (só), *semen* (mag), *uvae* (szőlő), *vinum* (bor).

²⁵ E szemlélet klasszikus helye James George FRAZER: *Az Aranyág*. Osiris — Századvég, Budapest 1995. 211 skk., szépirodalmi megfelelője pl. Thomas MANN: *József és testvérei* Adónisz-Tammuz ünnepeinek elbeszélése (I. könyv 3. fejezet, „Az Adónisz-berek”). Kortárs publicisztikai példákat — bár vannak ilyenek — méltatlannak tartanék idézni.

²⁶ Korai költői példája ennek a felfogásnak Venantius Fortunatus *Salve festa dies* kezdetű himnusa, amelyet a húsvéti körmenetben Európa-szerte használtak, majd a virágzó középkorból Szentviktori Ádám *Mundi renovatio* kezdetű szekvenciája: Guido Maria DREVES — Clemens BLUME — Henry Marriott BANNISTER: *Analecta hymnica medii aevi* I–LV. Lipcse 1886–1922¹. Frankfurt am Main 1961²; Register: Max LÜTOLF (I–III. Francke, Berne 1978). L. 76–79. és LIV. 224–227.

ból: a hal. A nyugati egyház a halat nem tekinti húsételnek, és megengedi a fogyasztását böjt idején. Ahol a környezet lehetővé tette, ott a hal számított a legfőbb böjti tápláléknak, a tehetősebb középkori káptalanok, monostorok pedig halastavak fenntartásával fedezték tagjaik böjti szükségletét. Több máig működő halgazdaságnak volt a középkorban ilyen előzménye.²⁷

A hal közismert ókeresztény szimbólum, a bárányhoz hasonlóan a Krisztus megfelelője, hiszen a görög *ichthys*, 'hal' szóban az *Iesus Christos*, *Theu Hyios*, *Sótér*, 'Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó' epitheton rövidítését vélték fölismerni. Jézus föltámadása utáni megjelenései közül kettő is kapcsolódik a halhoz: amikor kísértetnek nézték, testi valóját bizonyítandó, sült halat és mézet evett az apostolokkal, majd a Galileai-tenger partján a csodálatos tömegben fogott halakból evett velük.²⁸ A hal megsütve azonban inkább idézi föl a szenvedést a *piscis assus* — *Christus passus* 'a sült hal a kínokat szenvedett Krisztus' megfeleltetés szerint.²⁹ Alkalmas eszköze tehát a Krisztusban való jelképes részesedésnek, de a báránnyal szemben jellegzetes böjti étel, amelyhez a tűz miatt a szenvedés, és vízi állat lévén a keresztség képzete is társul. Ezt az értelmezést támasztja alá a haláldásnak az a szövege, amely egyes forrásokban (Prága, Olmütz, Płock) a húsvéti ételszentelés keretében hagyományozódott:³⁰

Deus omnipotens, qui hanc creaturam piscium ex aquarum fluctibus in mundi principio prodire iussisti, quam inter ceteras rerum creaturas tuo ore benedicto dignatus es benedicere, et de qua, post assumptam humani generis formam, Unigenitus Filius tuus coram discipulis suis assa igni comedere voluit, ad insinuandam nobis suae passionis cruciatus: benedic etiam hos cibos piscium, et praesta nobis, ut, qui de passione Domini nostri, Iesu Christi ardore tribulationis sumus excocti, de ineffabili eius resurrectione refrigerati, rore caelesti laetemur.

Mindenható Isten, ki a világ kezdetén megparancsoltad, hogy a vizek folyásaiból a halaknak e teremtménye előjőjön, amelyet a dolgoknak más teremtményei közül a te áldott száddal méltóztattál megáldani, és amelyből tűzben megsütve, miután az emberi nem alakját magára vette, a te Egyszülött Fiad tanítványai előtt enni akart, hogy szenvedésének gyötrelmeit jelezze nekünk: áldd meg a halaknak ezt az ételét is, és add meg nekünk, hogy akik a mi Urunk, Jézus Krisztus szorongatásának lángján lettünk kisütve, kimondhatatlan föltámadása által fölfrissülve mennyei harmatnak örvendhessünk.

Hogy a haláldás a húsvéti sorozatba másodlagosan, eredeti szerepétől megfosztva került, azt az is megerősíti, hogy egy, ma Prágában őrzött, XII. századi misekönyvben nem itt, hanem nagycsütörtökön szerepel, mégpedig az ételszentelések legszer-

²⁷ ZOLNAY László: *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*. Magvető, Budapest 1977. 106–116.

²⁸ L 24,42; J 21,9–13

²⁹ August HAHN — Georg Ludwig HAHN — Adolf von HARNACK: *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*. E. Morgenstern, Boroszló 1897³. Hildesheim 1962⁴. Idézi: Germain MORIN OSB: „Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles”, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, Münster, VI (1926) 57.

³⁰ Az idézett szövegváltozat forrása: *Obsequiale sive Benedictionale secundum ritum et consuetudinem Pragensis ecclesiae*. Hieronymus Holtzels, Nürnberg 1520. 137^v.

vesebb helyén, a misekánon végén.³¹ Noha a szövegváltozat az értelmetlenségig romlott, kapcsolata a XV–XVI. századi prága-olmützi hagyománnyal jól fölismerhető.³² De miért szenteltek halat nagycsütörtökön, ráadásul e hangsúlyos, előkelő liturgikus pozícióban? A válaszhoz a szöveg talán legkorábbi forrása, a XI. századi Esztergomtól eredő, úgynevezett Hartvik-agenda visz közelebb.³³ A magyar liturgiátörténetnek ez az egyik legkorábbi forrása szintén nagycsütörtökön, de a lábmosás szertartásorába illesztve hozza ugyanezt a haláldást, a tulajdonképpeni lábmosást lezáró könyörgés után és a szertartást befejező beszéd és himnusz előtt — kevésbé rangos, de informatívabb helyen, mint a prágai misszale. Hogy mit keres a haláldás a lábmosásban, arról a Hartvik-agendában nem ad felvilágosítást cím vagy rubrika. Jellemző viszont, hogy a — néhol eredetibbnek tűnő — magyarországi változat az igeidővel is inkább nagycsütörtökhöz, semmint húsvéthoz alkalmazkodik, amennyiben befejezése így szól:

... qui de passione Domini nostri, Iesu Christi ardore tribulationis excoquimur, de ineffabili eius resurrectione refrigerii rore laetemur.

... akik [most] a mi Urunk, Jézus Krisztus szorongatásának lángján sülünk, kimondhatatlan föl-támadása által [majd] a fölfrissülés harmatának örvendhessünk.

A Hartvik-agenda egyik szövegtörténeti leszármazottja, egy XIII. század eleji zágrábi pontifikále viszont értékes adattal szolgál: a lábmosást megelőző evangélium és a tulajdonképpeni lábmosás közé egy nem sokkal későbbi kéz bejegyezte: *Hic fiat cena* (Itt vacsora legyen).³⁴ A lábmosást a középkorban lehetőleg nem a templomban, hanem a káptalanteremben vagy a refektóriumban (ebédlő) tartották, és ha mégis a templomba került, akkor a hajóban végezték, amely akkoriban aliturgikus térnek, a külvilág stilizált megfelelőjének számított. Ez azt jelenti, hogy a lábmosást mint háziliturgiát kezelték. Az utolsó vacsora öseseményét előbb földízte a róla szóló szentlecke és evangélium, majd a történelmileg hiteles sorrendben előbb a vacsora, utána a lábmosás mimézise következett. Fölmerül a kérdés: mit ettek e liturgikusan kiemelkedő, de böjtös étkezésen?

A zágrábi pontifikále a haláldást már nem tartalmazza. A vacsoráról szóló bejegyzés és a hal kapcsolata ellen szól az is, hogy a Hartvik-agendában a haláldás nem a tu-

³¹ Prága, Knihovna Narodniho Muzea ms. XIV. D. 12. 175^v–176^r. MORIN (28. jz.) még a Hartvik-agendát tartotta a haláldás egyetlen forrásának, a XII. századi párhuzamot SZENDREI Janka fedezte fel, ld. Uő: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi, Budapest 2005. 81. (300. jegyzet). A XV–XVI. századi adatok saját megfigyeléseim.

³² A XII. századi szöveg romlott, de jellemző részletei: [...] *ad insinuandum nobis suae cruciatibus passionis [...] ardore tribulationis ea quicquid de ineffabili eius resurrectione refrigerii rore laetemur*. Mind a magyar, mind a lengyel párhuzam szövegváltozata jelentős eltéréseket tartalmaz.

³³ A fentebb hivatkozott kódex 71^v oldalán.

³⁴ Ivan ŠAŠKO: Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). *Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Societas historica archi-episcopatus Zagrabensis — Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić”, Zágráb 2005. *Monumenta liturgica ecclesiae Zagrabensis — Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve* 1) 474. (facsimile: 20^v)

lajdonképpen lábmosás előtt, hanem utána olvasható. Ez nem felel meg az ősesemény sorrendjének, de gyakorlatias, mert egy tömbbe vonja össze a ceremoniálisan kötött rítuselemeket, és utánuk helyezi el a nyilvánvalóan kötetlenebb lefolyású étkezést. A beszéd az étkezés végén hangozhatott el, a himnusz pedig a templomba való visszatérést kísérte, ekkor következett ugyanis az oltárfosztás szertartása.

Valóban létezett olyan gyakorlat, amelyben a lábmosás és a beszéd között tartották a vacsorát. Ennek tanúja a XV–XVI. századi Esztergomi ordináriuskönyv,³⁵ amely a következőket írja elő:

Tunc, oblati ministrantibus a diacono et subdiacono, cuilibet distribuit, canendo antiphonam *Mandatum novum*, et choro respondente „Ut diligatis invicem”. Deinde offertur per satrapes in picariis vinum, et per eosdem ministrant secundum ordinem, sed prius maior dignitas domino episcopo fert oblatas, canentes [canendo?] *Mandatum novum*, ut prius.

Akkor a diákonus és a szubdiákonus segédletével mindenkinek szétosztja az adományokat, énekelve a *Mandatum novum* antifónát, amelyre a kar így felel: „Ut diligatis invicem”. Azután a fől szolgálók bort hoznak elő poharakban, és ugyanők rendben szétosztják, de előbb a rangelső méltóság visz az adományokból a püspök úrnak, énekelve: *Mandatum novum*, mint korábban.

A nehezen értelmezhető szöveg csak jelképes, erősen formális vacsorára enged következtetni, és nem tudni, pontosan milyen ételt takartak az adományok (*oblatae*), amelyeket a bor előtt fől szolgáltak.³⁶ Az viszont bizonyos, hogy a vacsora liturgikus elhelyezése ugyanaz, mint a Hartvik-agendában a haláldásé. Az ordinárius kétségkívül az esztergomi székesegyház legkésőbb XV. századi szokását rögzíti, a Hartvik-agendáról pedig többszörösen sikerült kimutatnom, hogy ugyanezen székesegyház XI. századi gyakorlatának emléke. Igen valószínű tehát, hogy a megszentelt sült hal Esztergomban, és talán más közép-európai egyházakban is e nagycsüörtöki vacsora főfogása volt. A Krisztus szimbólumaként, de böjti ételként mintegy a bárányt helyettesítette egy keresztény pászkavacsorán.

³⁵ FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Impresum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520 (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238)*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. 75, angolul: LXII. Egerben a búcsúbeszéd olvasása volt ugyanitt, ld. DOBSZAY László: *Liber Ordinarius Agriensis* (1509). MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1) 58. (223. pont). Az idézett zágrábi pontifikálásban „Expositio evangelii”: uo. 241–242. (85a–86. pont, facsimile: 21^v).

³⁶ Az idézett angol fordításban konzekrálatlan ostyára utaltam az 'oblata' szó egyébkénti használata alapján, de ebben magam sem vagyok egészen biztos.